

Ο Εικαστικός Λόγος για το Έπος του 1940

Στην εβδομηκοστή ένατη επέτειο του Έπους του 1940, που το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών τιμά φέτος, είναι πλέον καιρός να σημειώσουμε ότι στις εικαστικές αφηγήσεις τις σχετικές με τις πολλαπλές, άνισες μάχες στα πολεμικά μέτωπα του του ελληνοϊταλικού πολέμου δεν είναι μόνον οι μείζονες εικαστικές τέχνες, η Ζωγραφική και η Γλυπτική, εκείνες που πρωταγωνιστούν! Η τέχνη της Γελοιογραφίας, η οποία δεν αδράνησε ούτε στιγμή, τόσο στα τακτικά όσο και στα έκτακτα φύλλα του ημερήσιου Τύπου, έγραψε το δικό της Έπος του 1940.

Γελοιογραφίες

Τα αλλεπάλληλα πολεμικά ανακοινωθέντα από το μέτωπο δεν έπαψαν να τροφοδοτούν το μολύβι και το πενάκι των Ελλήνων γελοιογράφων που έκαναν αγώνα στο μέτωπο της ενημέρωσης (Γιώργου Α. Παναγιώτου, «Χλευάζοντας τον φασισμό. Το πενάκι των σκιτσογράφων εξίσου αιχμηρό με τη λόγχη των Ευζώνων στο Μέτωπο», *Η Καθημερινή* [Επτά Ημέρες], επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 26 Οκτωβρίου 1997 —αναδημοσίευση: *Η Καθημερινή* [Επτά Ημέρες], τ. ΜΔ': *Ελληνική Γελοιογραφία. Δύο Αιώνες Σάτιρας*, επιμέλεια Δημήτρης Παυλόπουλος, Αθήνα 2001, σ. 44-59). Δημήτρη Σαπρανίδη, *Ιστορία της Ελληνικής Γελοιογραφίας. 3000 Χρόνια Αμφισβήτησης*, Αθήνα 2001, σ. 446-472. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος - Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, *Πενάκια... «εφ' όπλου!»*. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940 στις γελοιογραφίες της εποχής, κείμενα-τεκμηρίωση Νατάσα Καστρίτη, Αθήνα 2012).

Συχνές ήταν οι αναφορές σε αρκετά γελοιογραφικά σχεδιογραφήματα, σκίτσα, στο αρχαιοελληνικό παρελθόν, κοινό τόπο του μεταξικού Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, ο οποίος ενίσχυσε και το αρχαίο ελληνικό δράμα (βλ. Ιωάννου Μεταξά, *Λόγοι και Σκέψεις, 1936-1941*, τ. Β': 1936-1938, Αθήνα 1969, σ. 241. Σπυρίδωνος Γ. Πλουμίδου, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα 2016, σ. 91). Έτσι, διαβάζουμε σε διαφημιστική καταχώριση στην εφημερίδα *Η Βραδυνή* για το Πολεμικό Λαχείο: «Έλληνες, Οι ηρωικοί μας στρατιώται που επανέλαβαν το “Μολών λαβέ!...” του Λεωνίδα σάς ενεπιστεύθησαν την άμυναν του εσωτερικού μετώπου».

Στις εμπόλεμες περιόδους ο έντυπος και ο εικαστικός λόγος μοιάζουν να συγκοινωνούν. Δύο παραδείγματα από το 1940: το σχέδιο ξυλογραφίας του δεκαεξάχρονου Α. Τάσσου (Αναστάσιου Αλεβίζου, 1914-1985) με τον τίτλο *Το σπιλέτο*, εμπνευσμένο από άρθρα σε αθηναϊκές εφημερίδες, στα οποία η ιταλική επίθεση στο εύδρομο «Έλλη» τον δεκαπενταύγουστο του 1940 παρουσιαζόταν σαν πισόπλατη μαχαιριά, και δημοσιευμένο στην πρώτη σελίδα του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* του Δημήτρη Φωτιάδη (1898-1988) στις 16 Νοεμβρίου 1940 (Δημήτρη Φωτιάδη,

Ενθυμήματα, τ. Β', Αθήνα 1983, εξώφυλλο· Α. Τάσσοσ. *Χαρακτική*, 1932-1985, Αθήνα 1998, σ. 51, εικ. 24)· το ποίημα του Μανόλη Αναγνωστάκη (1925-2005) —Εμμανουήλ ακόμα!—, που το εμπνεύστηκε από τη διαφήμιση του Πολεμικού Λαχείου και το έστειλε στην εφημερίδα *Η Νίκη* του Δημήτριου Κ. Σβολόπουλου (1899-1978), όπου και δημοσιεύθηκε τον Δεκέμβριο του 1940.

Ας φανταστούμε με πόσην ανυπομονησία έπιαναν στα χέρια τους οι απλοί άνθρωποι τις φυλλάδες, από το ένα άκρο της χώρας έως το άλλο, για να διασκεδάσουν με τα εικονογραφημένα παθήματα των οϊηματιών αντιπάλων, κυρίως του Ντούτσε και των επιτελών του. Οι εργάτες των συγκεκριμένων σχεδιογραφημάτων είναι στην πιο δημιουργική ώρα τους. Κυριαρχούν τα έξυπνα λογοπαίγνια και το καυστικό χιούμορ.

Δύο σχεδόν συνομήλικοι γελοιογράφοι, με λεπτό καυστικό πνεύμα, ο Φώκος (Φωκίων) Δημητριάδης (1894-1977) και ο Νίκος Καστανάκης (1896-1961), έδωσαν από τους πρώτους το παρών στην ελληνική εποποιία του 1940. Μνημονεύουμε ακόμα τους Αντώνη Βώττη (1890;-1970), Γιώργο Γκείβελη (1893-1976), Σόφο (Σοφοκλή) Αντωνιάδη (1894-1978), Νίκο Νάκη (Καρτσωνάκη, 1899-1977), Σπύρο Βασιλείου (1902-1985), Γιώργο Λυδάκη (1903-1969), Κώστα Μπέζο (1905-1943), Νικόλαο Νείρο (1905-1979), Νίκο Κατσουρό (1905-1990), Βασίλη Βλασιδή (1907-1997), Σταμάτη Πολενάκη (ΣΠολ, 1908-1977), Ανδρέα Βλασσόπουλο (Βλασσό, 1909-1989), Παύλο Παυλίδη (Παύλ. Παυλ, 1911-1979), Φώτη Μαστιχιάδη (1913-1997), Μιχάλη Νικολινάκο (Μιχ. Νικ., 1920-1994). Δεν έλειψαν και οι διαγωνισμοί για νέους γελοιογράφους. **1**

Ο ταλαντούχος και στη μουσική Κώστας Μπέζος υπήρξε ο εισηγητής της πλαδαρής μορφής του κλόουν Μουσολίνι που υιοθετήθηκε από τους ομοτέχνους του. Πώς έγινε αυτό μας το αφηγείται ο αρχισυντάκτης της ημερήσιας αθηναϊκής εφημερίδας *Η Πρωΐα* Γιώργος Αγαμ. Καράντζας (1897-1991): ο ένας από τους δύο εκδότες της ενδιαφέρθηκε για τον νεαρό Μπέζο και του ζήτησε γελοιογραφίες του Ιταλού δικτάτορα· ο μισθός του θα ανερχόταν στο αστρονομικό ποσό των 5000 δρχ., η μεγαλύτερη αμοιβή συνεργάτη εφημερίδας έως τότε, ενώ οι γελοιογραφίες του θα έμπαιναν κάτω από τον τίτλο της εφημερίδας. Ο Πολενάκης ήταν, άλλωστε, και ο δημιουργός ολιγόλεπτης ταινίας των πρώτων στην Ελλάδα κινουμένων σχεδίων το 1945, με τίτλο *Ο Ντούτσε αφηγείται*. Παράξενη ήταν η τύχη της ταινίας του. Τα σκίτσα της από το 1942, όταν ο γελοιογράφος είχε καταφύγει στην πατρίδα του, στην ιταλοκρατούμενη Σίφνο, μετά από την απελευθέρωση, το 1945, έγιναν κινηματογραφική ταινία με τη συνδρομή δύο κινηματογραφιστών, του Πρόδρομου Μεραβίδη (1912-1981) και του Θανάση Παπαδούκα, πλαισιωμένα από τη μουσική του Ανδρέα Πόγγη. Η ταινία χάθηκε στη δίνη του Εμφυλίου· το 1980 βρέθηκε αρνητικό της και αποκαταστάθηκε, οπότε σήμερα εντοπίζεται στο Διαδίκτυο.

Γελοιογραφίες κυκλοφορήθηκαν και σε επιστολικά δελτάρια (Λευτέρη Κρητικού, *Η Εποποιία 1940-1941. Αναδρομή σε ημέρες δόξας (Επιστολικά δελτάρια - βραχείες επιστολές, Αθήνα 1990)*, ενώ σκορπίζονταν ακόμα σε προκηρύξεις στους αθηναϊκούς δρόμους, προκηρύξεις που τις διατηρεί σήμερα στη συλλογή του ο Γιώργος Ζεβελάκης.

Αλλά και τα οικογενειακά περιοδικά ποικίλης ύλης, το *Ρομάντσο* του Νίκου Θεοφανίδη (1900-1987) και ο *Θησαυρός* του Γιάννη Παπαγεωργίου (1904-1982), δεν θα υστερήσουν με τα εξώφυλλά τους σε επετειακά τεύχη για το Έπος του 1940, όπως φαίνεται από τη συλλογή του Θωμά Μ. Γράτσια.

Θέατρο Σκιών

Ο Καραγκιόζης δεν έλειψε από το καλλιτεχνικό πλαίσιο του Έπους του 1940. Κάθε βράδυ, κάπου στην ελληνική επαρχία και στις ελληνικές πόλεις, οι καραγκιοζοπαίχτες θα είχαν ανεβάσει ηρωικές παραστάσεις με θέματα από τον άλλον, πάρισον ως προς τον αγώνα του 1940 αγώνα, εκείνον του 1821, που τόνωναν το φρόνημα των Ελλήνων. Έγχρωμες διαφημιστικές των παραστάσεων αφίσες και σκαλισμένες σε χαρτόνι, κοσμημένες με χαρτί χρωματιστό, φιγούρες ενθουσίαζαν το μεγάλο και το μικρό κοινό των επαρχιών, και ενίοτε των πόλεων (Νίκου Γ. Κοταρίδη, *Μάνθος Αθηναίος. Φιγούρες και Σκηνικά του Θεάτρου Σκιών, Αθήνα 2002*, σ. 88). Ας μην αγνοηθεί, άλλωστε, ότι τα εικονογραφημένα φυλλάδια του ελληνικού θεάτρου σκιών κινούνταν στην ίδια κατεύθυνση.

Εικονογραφημένες ειδήσεις

Σειρά ζωγράφων, με χαρακτηριστικότερες τις περιπτώσεις των Φοίξου Αριστέως (1879-1951), Έκτορος Δούκας (1885-1969), Καστανάκη και Νείρου, επιδόθηκε σε συνθέσεις πολεμικής θεματογραφίας, που τις σχεδίαζαν για να τις τυπώσουν χρωμολιθογραφικά εκδοτικοί οίκοι, όπως των αδελφών Παπαδημητρίου —του Γεώργιου (1898-1970), του Αλέξανδρου (1900-1986) του Ευάγγελου (1903-1985) και του Απόλλωνος (1906-1968)—, των αδελφών Σαλίβερου —του Δημήτριου (1900-1963) και του Ιωάννη (1903-1953)—, σε χιλιάδες αντίτυπα, αντί χαμηλού τιμήματος.

Οι εκδότες συναγωνίζονταν μεταξύ τους στην πρωτιά κυκλοφορίας στην Αθήνα, σε πόλεις και σε χωριά της Ελλάδος των πολύχρωμων αφισών με τα εικονογραφημένα νέα για τις ελληνικές νίκες στα αλβανικά βουνά. Κρεμασμένες σε καταστήματα της πρωτεύουσας, στο κεντρικό καφενείο ή εδωδιμοπωλείο και σε σπίτια, όλες αυτές οι αφίσες διακρίνονταν για τη δραματοποιημένη αφηγηματική πλοκή τους, που την υποστήριζαν μακρόσυρτοι επεξηγηματικοί υπότιτλοι. Σκόπευαν να διεγείρουν τη συγκίνηση του θεατή και να τον μεταβάλουν σε μέτοχο, έστω εκ του μακρόθεν, των πολεμικών συμβάντων που απεικόνιζαν. Σύνολο των τέτοιων αφισών φυλάσσεται στην Ιστορική και Εθνολογική

Εταιρεία της Ελλάδος, σε χωριστή συλλογή από τη δεκαετία του 1960 (*Το Έπος του '40. Λαϊκή Εικονογραφία*, πρόλογος Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν, εισαγωγή-κείμενα Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου, Αθήνα 1987). **2**

Διαφημιστικοί πίνακες εθνικής σκοπιμότητας - Γραμματόσημα

Η Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, σε συνεδρία της στις 20 Νοεμβρίου 1940, αποφάσισε να φιλοτεχνηθούν από το Εργαστήριο Χαρακτικής του Γιάννη Κεφαλληνού (1894-1957) μακέτες αφισών με θέματα από τον πόλεμο των Ελλήνων εναντίον των Ιταλών. Η απόφαση είχε πολλαπλό σκοπό: να τονιστούν τα κατορθώματα των Ελλήνων στρατιωτών, να εμπυχωθεί ο άμαχος πληθυσμός και να ενθαρρυνθούν οι συγγενείς των στρατιωτών του αλβανικού μετώπου. Στα μέσα Ιανουαρίου 1941 ο Κεφαλληνός είχε επιλέξει τους μαθητές του που θα εργάζονταν για τις μακέτες. Η Βάσω Λεονάρδου (αργότερα Κατράκη, 1909-1988), ο Γιώργος Γ. Δήμου (1911-2006), ο Τάσσος, ο Γιώργος Μανουσάκης (1914-2003), ο Κώστας Γραμματόπουλος (1916-2003), ο Χρίστος Δαγκλής (1916-1991) και η Λουίζα Μοντεσάντου (1917-2007) ανέλαβαν να προχωρήσουν στα σχέδια και στις μακέτες, ενσωματώνοντας συνθήματα-φράσεις του Μεταξά από λόγους του προς τους διανοούμενους (11 Νοεμβρίου 1940) και προς τους εκπροσώπους των αγροτών (7 Ιανουαρίου 1941). Ο Μεταξάς επισκέφθηκε το Εργαστήριο, είδε τα έργα και έφυγε σιωπηλός. Μετά από διαγωνισμό, επελέγησαν και τυπώθηκαν σε 10.000 αντίτυπα οι τέσσερις καλύτερες αφίσες, έργα των Λεονάρδου, Τάσσου και Γραμματόπουλου· μία ακόμα αφίσα, έργο του Γραμματόπουλου, εκδόθηκε από το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού πρώτη, εκτός σειράς. Οι αφίσες αυτές γέμισαν τους τοίχους της Αθήνας. **3**

Στις 10 Δεκεμβρίου 1940 τα Ταχυδρομεία-Τηλεγραφεία-Τηλεφωνεία (ΤΤΤ) των κυριευμένων από τον ελληνικό στρατό εδαφών κυκλοφόρησαν γραμματόσημα βαθυτυπικής χάραξης, με πρώτο το ταχυδρομικό γραφείο της Κορυτσάς (*Ερμής '98. Γραμματόσημα Ελλάδος, 1861-1997, Κύπρου, 1880-1997 και ταχυδρομική ιστορία, επιμέλεια, αναθεώρηση, συμπλήρωση, σύνταξη και συγγραφή νέων κειμένων Γεώργιος Σπάθης, Αθήνα 1997, σ. 160-162*).

Ζωγραφική

Ανάμεσα στους ζωγράφους που αποτύπωσαν σε έργα τους το Έπος του 1940 περιλαμβάνονται οι Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871-1960), Γιώργος Προκοπίου (1876-1940), Κωστής Παρθένης (1878-1967), Επαμεινώνδας Θωμόπουλος (1878-1976), Ουμβέρτος Αργυρός (1883-1963), Γιώργος Γουναρόπουλος (1889-1977), Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης (1892-1981), Περικλής Βυζάντιος (1893-1972), Ευθύμης Παπαδημητρίου (Μίμ. Παπ., 1895-1958), Σπύρος Βασιλείου, Πολύκλειτος Ρέγκος (1903-1984), Γιάννης Τσαρούχης (1910-1989), Ανδρέας Βουρλούμης (1910-1999), Σόφη Κεφάλια (1912-2001) και Αλέξανδρος Δ. Αλεξανδράκης (1913-1968).

Στις 22 Μαρτίου 1941 η Κεντρική Διοίκηση της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας (ΕΟΝ) εγκαινίασε καλλιτεχνική έκθεση με εντυπώσεις από το αλβανικό μέτωπο των Ουμβέρτου Αργυρού, Πάνου Ευθυμιάδη και Χάρη Παπαχαραλάμπους στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός».

Στρατευμένος, όπως και οι πέντε μεγαλύτεροι αδελφοί του, από το 1938, ο Αλεξανδράκης διέσχισε τον θεσσαλικό κάμπο και τα χιονισμένα βουνά της δυτικής Μακεδονίας και έφτασε στην πρώτη γραμμή του μετώπου. Εκεί ο διοικητής του, αντιστράτηγος Αγαμέμνων Μεταξάς (1889-1944), μόλις πληροφορήθηκε ότι ο στρατιώτης του ήταν ζωγράφος και σχεδίαζε, του υπέδειξε να του παραδίδει τα έργα του και εκείνος θα του τα επέστρεφε αμέσως μετά από τη λήξη του πολέμου, πράγμα το οποίο και έγινε. Ο νεαρός αποτυπώνει στα σχέδιά του τα πάντα: τις καταλήψεις των εχθρικών θέσεων, την έρπουσα πορεία φαντάρων στο χιόνι με τα κρουπαγήματα στα πόδια τους, τη διάβαση τραυματιών από ποτάμια, τα παρατημένα στους παγερούς όγκους των βουνών πτώματα των στρατιωτών, τα αφηνιασμένα άλογα χωρίς αναβάτες, τα πυρπολημένα χωριά. Αυτόπτης μάρτυρας, στοιχειοθετεί ένα άλλο ηρωικό και πένθιμο άσμα. Μετέχει στις μάχες, σχεδιάζοντας το μεγαλείο των μαχητών μέχρι το τέλος. Οι γραμμές των σχεδίων του είναι ασθμαίνουσες, πυρετώδεις, κρατούν τις εικόνες που τον στοίχειωναν. Τις δεκαετίες του 1940 και του 1950 πολεμικά σχέδιά του εκτέθηκαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Το 1967 ο ζωγράφος επεξεργάστηκε επιλογή τους για να τις κάνει ελαιογραφίες, οι οποίες θα αναπαραχθούν χρωμολιθογραφικά και θα αναρτηθούν στα σχολεία, διαμορφώνοντας, με το απόθεμα των τυποποιημένων ρεαλιστικά εικόνων τους, και την αισθητική του παιδικού βλέμματος για τους αήττητους, ρωμαλέους άγνωστους ήρωες του Έπους του 1940. Έναν χρόνο κατόπιν, το 1968, με την παρότρυνση του αδελφού του Ευτύχιου (1919-2017), του Νέστορα του αθηναϊκού εμπορικού κέντρου, συγκρότησε τετράγλωσσο λεύκωμα των πολεμικών σχεδίων και των πινάκων του (*Έτσι πολεμούσαμε, 1940-41*), που το επανεξέδωσε το 2016 το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. **4α, β**

Συγκινητική ήταν η επιμονή ενός άλλου εικαστικού καλλιτέχνη, του γηραιού το 1940 Γιώργου Προκοπίου να φτάσει απεγνωσμένα στο μέτωπο. Ήδη στρατιωτικός ζωγράφος της μικρασιατικής εκστρατείας, τιμημένος με μετάλλιο στρατιωτικής αξίας, παρακαλούσε υπουργούς, επιτελείς, μέχρι και τον πρωθυπουργό, που του επέτρεψε τον Νοέμβριο του 1940 να πάει και να αφήσει, εξαντλημένος, στο Τεπελένι την τελευταία πνοή του. Τραγική λεπτομέρεια: τα έργα του από το μέτωπο λεηλατήθηκαν στο στρατιωτικό αυτοκίνητο το οποίο μετέφερε το άψυχο σώμα του τον Δεκέμβριο του 1940· σώθηκε μόνον ένα τοπίο του Αργυρόκαστρου, που ο ζωγράφος το είχε στερεώσει με την καλή πλευρά του στην ξύλινη κασετίνα που κουβαλούσε μαζί του με τα εργαλεία του, έτσι ώστε να

βλέπει κανείς την ανάποδη όψη του μουσαμά του έργου του και να μην το προσέχει...

Το 1941 ο Γιώργος Γουναρόπουλος σχεδίασε γυναίκα, αλληγορία της Νίκης, να καταδιώκει τον εχθρό, ιπτάμενη πάνω από συντρίμμια κανονιών και ερείπια στα αλβανικά βουνά (Ματούλας Σκαλτσά, *Γουναρόπουλος*, Αθήνα 1990, σ. 60, 61). Το έργο μπήκε στην εφημερίδα *Η Νίκη* στις 15 Φεβρουαρίου 1941 και ως οπισθόφυλλο του *Αναμνηστικού Φωτογραφικού και Γελοιογραφικού Λευκώματος του Πολέμου (Σειρά Α')*, το οποίο θα διανεμόταν επί πληρωμή στους αναγνώστες της. Ο διευθυντής της *Νίκης* Δ. Κ. Σβολόπουλος σημείωνε με ενθουσιασμό για το σχέδιο: «είναι ο υψηλός ύμνος στο ανεκτίμητο καλό του ανθρώπου, τη θέληση, το χρέος, που το δείχνει και στεφανώνει η ωραία και δυνατή θεά. Είναι παιάνας, είναι αρμονία, είναι φως, είναι χαρά και ελευτεριά».

Γλυπτική

Δεν έλειψαν οι γλύπτες που απάντησαν στο προσκλητήριο του Έπους του 1940. Την πονεμένη μάνα που έχει χάσει σύντροφο και παιδιά στον υπέρ πίστεως και πατριδος αγώνα αποδίδει στο έργο του *Ο πόνος της σκλαβιάς* ο Νικόλαος Π. Γεωργαντής ο Αθηναίος (1883-1947), στο κλειστό πια Μουσείο Γλυπτών & Ομοιωμάτων Λουκίας Γεωργαντή (Γεώργιου Οικονομόπουλου, *Μουσείο Γλυπτών & Ομοιωμάτων Λουκίας Γεωργαντή*, Αθήνα 1996, χ.σ.). Πολεμιστή σχεδιάζει και εκθέτει ως γλυπτό ο Φωκίων Ρωκ (1891-1945) στην έκθεση της ΕΟΝ στον «Παρνασσό» το 1941 (*Φωκίων Ρωκ. Ο γλύπτης και το αρχείο του, έρευνα-κείμενα* Κάτια Μ. Χανδρά, Αθήνα 2017, σ. 52-53). Ο Γεώργιος Καστριώτης (1899-1969) δούλεψε το 1941 το έργο *Η Ελλάς και ο Άξων Βερολίνου-Ρώμης*, με τον Έλληνα στρατιώτη να σφίγγει ασφυκτικά δύο φίδια, έργο που βρίσκεται στην Πινακοθήκη Δήμου Πειραιώς (*Ο Γλύπτης Γεώργιος Καστριώτης, 1899-1969*, Αθήνα 2002, σ. 92). Τον διμέτωπο αγώνα του ελληνικού λαού με τον συμβολικό δρακοντοκτόνο γυμνό μαχητή εναντίον του θηρίου, της άλογης ισχύος, δείχνει σε ανάγλυφο έργο του ο Βάσος Φαληρέας (1905-1979) (*Βάσος Φαληρέας, Γλύπτης-Χαράκτης*, Αθήνα χ.χ. [1976], χ.σ. [16]). Στην πανελλήνια έκθεση του 1948 ο Αθανάσιος Λημναίος (1908-1977) παρουσίασε τη *Γυναίκα της Πίνδου* και τον *Έλληνα Στρατιώτη*, ο οποίος από το 1970 αποτελεί το ηρώο Χαϊδαρίου (*Ο Γλύπτης Αθανάσιος Λημναίος (1908-1977)*, κείμενα Γιώργος Μουρέλος, Δημήτρης Παυλόπουλος, Αλεξάνδρα Φιάδα, Αθήνα 2002, σ. 21, 24, 46, 48). Πέντε έργα του, με σημαντικότερο το μνημειακό —ύψους 20 μ.— ξυλόγλυπτό του *Γυναίκες της Πίνδου*, αφιέρωσε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο ο Νικόλας (Νικόλαος Παυλόπουλος, 1909-1990) (*Η Γλυπτική του Νικόλα*, Αθήνα 1962, σ. 12-15, 47, 53, 55). Επτά επίχρυσα μετάλλια του Βάσου Καπάνταη (1924-1990) για την πεντηκοστή επέτειο του ελληνοϊταλικού πολέμου, το 1990, βρίσκονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Στη νεότερη δημόσια γλυπτική ο πόλεμος του 1940 πέρασε μέσω μεταγενέστερων ηρώων, στημένων από τα υπουργεία Εθνικής Αμύνης (3η Εφορεία Πολεμικού Μουσείου Αθηνών), Εσωτερικών (Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών) και Πολιτισμού (Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Ανεγέρσεως Μνημείων). Σε συνεργασία δύο γλυπτών, του Γιώργου Ζογγολόπουλου (1903-2004) και του Αχιλλέα Απέργη (1909-1986), οφείλεται το ηρώο Ιτέας, με ανάγλυφο τον αποχαιρετισμό της μάνας και του στρατιώτη γιου της, έργο του 1952. Το ηρώο έγινε υπό την επίβλεψη των Χρήστου Καρούζου (1900-1967), εξαιρετικά πεπαιδευμένου και ως προς την ιστορία της τέχνης διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, και Σπύρου Βασιλείου που κατάγονταν από την ευρύτερη περιοχή του ηρώου. Τη μορφή της μάνας τη φιλοτέχνησε ο Ζογγολόπουλος, τη μορφή του ετοιμοπόλεμου γιου της ο Απέργης (Δημήτρη Παυλόπουλου, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα 2007, σ. 38, 43, 45, 162). Τα ηρώα πεσόντων στην Καλλιθέα το 1957 και στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας το 1980, καθώς και Έλληνα τσολιά σε πλατεία της Λαμίας το 1963, έστησε ο Νίκος Περαντινός (1910-1991) (*Νίκος Περαντινός. Γλυπτική, 1933-1990*, Αθήνα 1990, σ. 7, 82, 83, 157). Ο Λάζαρος Λαμέρας (1911-1998) έχει υπογράψει το 1955 το ηρώο Καλπακίου, δωρεά της 8ης Μεραρχίας, το ηρώο Μπιζανομάχων το 1963, του οποίου τμήμα αφορά στο 1940, και τον *Μαχητή της Πίνδου* το 1966, που έχει στηθεί στο Καλπάκι (Αναστάσιου Παπασταύρου, *Ιωαννίνων Γλυπτοθήκη, ένας άγνωστος κόσμος*, Ιωάννινα 2009, χ.σ.).

Συγκεφαλαίωση των αγώνων του ελληνικού λαού κατά τον πόλεμο του 1940, η μνημειακή —μήκους 39,10 μ.— ζωφόρος της Μάχης της Πίνδου του Χρήστου Καπράλου (1909-1993), από το 1940-45, δουλεύτηκε σε αιγινίτικο πωρόλιθο το 1952-56 και έχει υψωθεί στο περιστύλιο του μεγάρου της Βουλής των Ελλήνων (*Εργα Τέχνης από τη Συλλογή της Βουλής των Ελλήνων*, κείμενα Χρυσάνθος Χρήστου, Μαρία Κατσανάκη, Αθήνα 2010, σ. 74, 470-471, 491), με αγορά της το 2001. Απόσπασμα από το δεύτερο τμήμα της τιτλοδοτείται *Αρχίζει ο Πόλεμος*. Ο γλύπτης, που είχε καταφύγει στο χωριό του, στο Παναϊτώλιο Αγρινίου, περιγράφει (Χρήστου Καπράλου, *Αυτοβιογραφία συμπληρωμένη από τη Σούλη Καπράλου*, Αθήνα 2001, σ. 92) ποια ήταν η αφετηρία για τη σχηματοποιημένη, παρατακτική οργάνωση των επαναλαμβανόμενων ρυθμικά μορφών: «Μια Κυριακή, κατά τις 11 το πρωί, είχε αρχίσει ο πόλεμος, οι Ιταλοί μάς είχαν ήδη επιτεθεί. Μου λέει ο αδελφός μου: “Τρέξε στη δημοσιά να δεις. Ήρθανε κάτι πρόσφυγες, Ηπειρώτες, απάνω απ’ τα χωριά”. [...] Έκανα ένα σχέδιο στο μπλοκάκι μου. Τους ταλαιπωρημένους χωρικούς, βρεγμένους, φορτωμένους με μπόγους και τα ζωάκια τους να τους ακολουθούν. Γυρίζω στην καλύβα και σ’ ένα σανίδι που βρήκα πρόχειρο (20 × 60 εκ.) μεταφέρω τη σκηνή που είδα σε πηλό. Έτσι, σιγά-σιγά, άρχισα να κάνω

τον πόλεμο μέσα στο εργαστήριό μου, πριν ακόμα με ντύσουν τσολιά, όταν πια με επιστρατεύσανε». **5**

Το 1951 χρονολογείται η φιλοτεχνημένη στο Παρίσι ανάγλυφη γλυπτική και ζωγραφική σύνθεση του αρχιτέκτονα Βασίλειου Κουρεμένου (1875-1957) *Θεότητες της Πίνδου*, στο Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων, σε τμήμα της οποίας απεικονίζεται το Έπος του 1940 (Αναστάσιου Παπασταύρου, ό.π.).

Χρηστικά και διακοσμητικά

Χειροτεχνήματα με τσολιάδες που κινούν τα δεμένα με σπάγκο χέρια τους, κουτάκια και ξύλινες κοσμηματοθήκες με την ελληνική σημαία πάνω τους, κεντήματα, καθρέφτες, ηλεκτρικοί λαμπτήρες, κανάτια, σπιρτόκουτα, ξυλόγλυπτοι τσολιάδες και στρατιώτες, μεταλλικά γλυπτά με γυναίκες που κουβαλούν πυρομαχικά και άλλα είδη, απλοϊκά, φλύαρα, κάποτε κιτς, επιδίωκαν να εξάψουν τον πατριωτισμό των Ελλήνων για τον Πόλεμο του 1940, να χαλυβδώσουν το ηθικό τους στα μετόπισθεν, να παγιώσουν τη μνήμη και τα εθνικά ιδεώδη τους.

Δύο ουσιαστικές έννοιες συνοψίζουν το υπόβαθρο της εποποιίας του 1940: ομοψυχία και θρίαμβος! Η πνευματική και ηθική δύναμη της Ελλάδος κατέβαλε την υλική και ακατέργαστη υπεροχή της Ιταλίας, τη Ρώμη και τη ρώμη... Ο απόηχος του αγώνα της ακούστηκε στην Αμερική. **6** Πνεύμα ενωτικό σε κάθε επίθεση εκδήλωσε τότε η χώρα μας και διακρίθηκε —ιδού το εσαεί δίδαγμα του Έπους του 1940!

Δημήτρης Παυλόπουλος
Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης
Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Γιώργου Γκείβελη, «Τσιάνο: — Μη φοβάσαι, έχομε την Ρώμη! Μπενίτο: — Έχομε την Ρώμη, αλλά δεν έχομε την... ρώμη», 1940, σινική μελάνη.
2. ΝΙ. Κ. (Νίκου Καστανάκη), «Ο Νέος Μαραθών και η Ελληνική Εποποιία. Η Μεγάλη Μάχη προ του Αργυροκάστρου και η Φυγή των Αλβανών», 1940, χρωμολιθογραφημένη αφίσα, 43 × 48 εκ., Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.
3. Κώστα Γραμματόπουλου, «Οι Ηρωίδες του 1940», 1941, χρωμολιθογραφημένη αφίσα, 86 × 58 εκ., Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου.
4. α. Αλέξανδρου Δ. Αλεξανδράκη, «Περνώντας τραυματία στο ποτάμι», 1941, σινική μελάνη, ιδιωτική συλλογή. β. Αλέξανδρου Δ. Αλεξανδράκη, «Περνώντας τραυματία στο ποτάμι», 1968, υδατογραφία, 45 × 35 εκ., ιδιωτική συλλογή.
5. Χρήστου Καπράλου, «Αρχίζει ο Πόλεμος» (απόσπασμα από τη Μάχη της Πίνδου), 1952-56, πωρόλιθος, 110 × 670 εκ., Βουλή των Ελλήνων.
6. Εξώφυλλο του αμερικανικού περιοδικού *Life*, με φωτογραφία του τσολιά της Nelly's, 1940.